

Pomirenje

[Stanford Encyclopedia of Philosophy](#)

Prvi put objavljeno 11. maja 2015. godine

Među stvarima koje obično opisujemo kao pomirene su ideje, narativi, osobe, grupe i Bog. Pomiriti teorije jednu sa drugom znači učiniti ih međusobno konzistentnim. Pomiriti se sa činjenicom da imate rak znači živeti bolje u verovanju da je tako. Pomirenje u božansko-ljudskom odnosu u hrišćanskoj tradiciji vezano je za ideju spasenja. Ovaj esej se koncentriše na dosadašnju upotrebu koncepta pomirenja u tretiranju moralnih i političkih pitanja koja proističu iz počinjenih zlodela i sukoba između pojedinaca i grupa.

Pojam „pomirenje“ označava proces ili ishod, odnosno cilj. Pomirenje kao ishod predstavlja unapređenje odnosa prethodno suprotstavljenih strana. Sporna pitanja za teoretičare su priroda i stepen unapređenja koji su neophodni da bi se ono kvalifikovalo kao pomirenje u bilo kom konkretnom kontekstu. Tako i sami razlozi zbog kojih su neki odnosi unapređeni mogu igrati ulogu pri utvrđivanju da li se pomirenje zaista odigralo. Zapravo, iz određenih uglova, dve strane će se smatrati pomirenim samo ukoliko njihovi bolji odnosi u budućnosti proističu iz rešavanja, i to na zadovoljavajući način, emotivnog, epistemološkog i/ili materijalnog nasleđa njihove prošlosti. Iako je ishod pomirenja usmeren ka budućnosti oličenoj u mirnim i pravednim odnosima, sami procesi pomirenja su tipično usmereni na održavanje zle krvi, sumnje ili povrede izazvane sukobom i nepravdama iz prošlosti.

Filozofsko interesovanje za pomirenje kao moralnu i političku vrednost raslo je devedesetih godina kao odgovor na njegovo prizivanje tokom južnoafričke dramatične tranzicije iz aparthejda u demokratiju (Akt br. 34 iz 1995. godine o Nacionalnom jedinstvu i pomirenju; Konačni izveštaj južnoafričke Komisije za istinu i pomirenje iz 1998. godine). Južnoafrički slučaj, kao i teška pitanja proistekla iz nekih drugih građanskih sukoba te ere, uključujući i genocid u Ruandi i ratove u bivšoj Jugoslaviji, naveli su političke i pravne teoretičare da pokušaju da definišu temu tranzicione pravde (pogledati deo o tranzicionoj pravdi). Pitanje kojim se tranziciona pravda bavi je kako postkonfliktna društva mogu da naprave tranziciju ka stabilnoj i demokratskoj vladavini (što je obično jedan od dogovornih uslova) na pravedan način u stvarnosti opterećenoj zlodelima i povredama iz njihove prošlosti (Minow 1998, Teitel 2002). Najveći značaj u tome ima uspostavljanje uslova koji će osigurati da se takve zloupotrebe „nikada više“ ne ponove. Devedesetih godina u Južnoj Africi se činilo da je „pomirenje“ od ključnog značaja za pravednu tranziciju. Upravo u ime te vrednosti, Komisija za istinu i pomirenje (KIP) ponudila je amnestiju od krivičnog gonjenja svim pojedincima odgovornim za politički motivisane povrede ljudskih prava u zamenu za njihovo potpuno i istinito svedočenje pred Komisijom. Teoretičari i politički analitičari još uvek raspravljaju o tome koliko je KIP doprinela pomirenju u Južnoj Africi i da li je vid pomirenja koji su osmislili članovi Komisije zaista bio primeren (Tutu 1999, Rotberg i Thompson 2000, Gibson 2004, Hamber 2009, Allais 2012).

Politički teoretičari i filozofi sve više raspravljaju o vrednosti pomirenja u nekim drugim političkim i pravnim kontekstima. Na primer, danas se vidi da su jezik i teorije pomirenja, iako izvorno osmišljeni za potrebe tranzicionih konteksta, primenjeni i na stabilne, netranzicione demokratije. Rasprave o tome kako dobro uređene države poput SAD, Kanade ili Australije rešavaju sopstvena istorijska nasleđa počinjenih nepravdi često su formulisane kao pitanja o pomirenju grupa koje i dalje žive u

određenom odnosu jedne sa drugima, umesto kao pitanje o izolovanijem problemu „suočavanja s prošlošću“ (Thompson 2002, Brooks 2004, Barkan i Karn 2006, Kymlicka i Bashir 2010). Na vrednost pomirenja se često apeluje i u raspravama o krivičnom pravu, pogotovo među zainteresovanim za istraživanje alternativnih sankcija i kaznenih procedura. Zagovarači „restorativne pravde“ koncipiraju krivično delo kao problem u odnosu počinioca, žrtve i lokalne zajednice i oslanjaju se na mere poput restitutivnih naknada i dijaloga putem direktnog suočavanja kako bi taj odnos obnovili (Braithwaite 2000, Van Ness i Strong 2002). Pitanje da li su tumačenja koja naglašavaju narušene i obnovljene odnose prihvatljiva i za civilno (kontinentalno) pravo i dalje je otvoreno (Radzik 2014). Meierhenrich (2008) primećuje veze između vrednosti pomirenja i pravne prakse „mirenja“ ili nagodbe u sistemima zasnovanim na tradiciji civilnog prava koji naglašavaju akomodaciju suprotstavljenih zahteva.

Na kraju, pomirenje je postalo tema kojom se bave i teoretičari morala u raspravama o etičkim pitanjima koja proističu iz različitih oblika zlodela počinjenih u svakodnevnom životu, poput povreda u okviru prijateljskih ili porodičnih odnosa (Walker 2006, Griswold 2007, Radzik 2009). Veliki deo ove rasprave vodi se u literaturi o opraštanju (pogledati deo o praštanju), u okviru koje teoretičari postavljaju pitanje da li neko uopšte može da se pomiri se počiniocem, a da mu istovremeno ne oprosti, ili da takvoj osobi oprosti bez pomirenja. Takva pitanja se pojavljuju i u literaturi o pomirenju u političkim i pravnim kontekstima, koja često sadrži snažne primedbe protiv opraštanja počiniocima (koji bi na kraju mogli i da se ne pokaju za zločine koje su počinili) ili vršenja pritiska na druge da im oproste. Za neke, koncept pomirenja koje ne zahteva opraštanje nudi pozitivan način da se u ovakvim teškim slučajevima napravi iskorak napred (npr. Eisikovits 2009, Verdeja 2009, C. Murphy 2010).

Rasprava o vrednosti pomirenja, posebno u političkim kontekstima, često ima skeptičku orijentaciju. Tako diktatori i ratni huškači deklarativno podržavaju pomirenje dok se agresija nastavlja, a takvi apeli samo jačaju skepticizam oko vrednosti pomirenja. Za pomirenje se tvrdi i da žrtvama počinjenih zlodela nameće zahteve koji se ne mogu opravdati, ali i da žrtvuje pravdu zarad mira (Rotberg i Thompson 2000). Neki drugi kritičari tvrde da se jezik pomirenja zloupotrebljava, jer je u suštini prazan. S obzirom na to da čitav koncept nema široko priznat i određen sadržaj ili jasne normative standarde, maltene svako za sebe može da tvrdi da radi na pomirenju (Schaap 2008). Kao što ovaj esej pokazuje, zastupnici koncepta pomirenja smatraju da on ipak može biti dodatno artikulisan. Međutim, iako koncept pomirenja svakako nije prazan, on ne može biti objašnjen jednostavnim ili definitivnim analizama.

Ovaj deo tretira temu pomirenja tako što poštuje njen značaj u čitavom spektru moralnih (dakle, interpersonalnih i privatnih), pravnih i političkih konteksta. Mnoga od ovih pitanja i rasprava u literaturi o pomirenju relevantna su za neki od navedenih konteksta. Međutim, pitanjima od posebnog značaja za političke kontekste, o kojima je filozofska literatura i najobimnija, biće posvećena i posebna pažnja.

Konkretni koncepti pomirenja među sobom variraju u više dimenzija. Kao što je objašnjeno u Sekciji 1, vrsta odnosa o kojoj je reč u nekom konkretnom kontekstu utiče i na vrstu njegovog unapređenja, koja je možda neophodna da bi se ono uopšte i okarakterisalo kao pomirenje. Pomirenje se uglavnom shvata kao skalarni koncept ravlja o spektru ili skali intenziteta prema kojoj se određene vrste unapređenja odnosa svrstavaju, u njoj se ukazuje na to zašto se teoretičari često ne slažu oko tačke na toj skali koja je u konkretnim kontekstima moralno ili politički najznačajnija. Sekcija 3 pruža pregled procesa za koje se obično navodi da doprinose pomirenju. Ovi procesi su često kontroverzni; procese koje jedni hvala kao primerene i konstruktivne odgovore na sukobe iz prošlosti drugi odbacuju kao nešto što podriva moralne ili političke uslove za uspostavljanje pravednih i mirovnih odnosa. Sekcija 4 se koncentriše na odnos između pomirenja i pravde. Dok ih neki vide kao kompatibilne vrednosti koje

se među sobom podržavaju, drugi tvrde da, naročito u periodu neposredno nakon okončanja sukoba, strane često moraju da biraju između pomirenja i pravde.

- 1. Vrste unapređenja odnosa
 - 2. Definisanje normativnih standarda
 - 3. Proces pomirenja
 - 3.1 Izvinjenja
 - 3.2 Memorijali
 - 3.3 Kazivanje istine
 - 3.4 Amnestije
 - 3.5 Suđenja i kažnjavanje
 - 3.6 Lustracija
 - 3.7 Reparacije
 - 3.8 Opraštanje
 - 3.9 Participacija u deliberativnim procesima
 - 4. Pomirenje i pravda
 - 5. Zaključak
-

1. Vrste unapređenja odnosa

Na najapstraktnijem nivou, pomirenje se može okarakterisati kao unapređenje odnosa dve ili više strana koje su prethodno bile u sukobu. Odnos sa drugom stranom se sastoji od obrazaca interakcije, tendencija da se prema njoj zauzimaju određeni stavovi i očekivanja i verovanja koja se gaje o drugome. Tako postoje četiri kategorije unapređenja odnosa koje se mogu pronaći u literaturi:

- a. Promene u spoljašnjem ponašanju; primeri uključuju prestanak agresivnog ili uvredljivog ponašanja, uvećanu sposobnost funkcionisanja u neposrednoj blizini druge strane, uvećanu sposobnost za saradnju sa drugom stranom i obnovljeno učešće u zajedničkim institucijama ili praksama;
- b. Promene uverenja; na primer, prestanak verovanja da je druga strana delimično ili inherentno zla ili nižeg morala u poređenju sa drugima, prihvatanje narativa o zlodelima iz prošlosti na osnovu kojih druga strana ponovo deluje predvidljivo i koherentno (Dwyer 1999) i verovanje da druga strana više verovatno neće predstavljati nerazumnu opasnost po nas;
- c. Razrešenje negativnih emocija i stavova; primeri u ovoj kategoriji uključuju i puko prihvatanje onoga što ne može biti promenjeno, prevazilaženje nezadovoljstva, osećanje sramote ili krivice (Lu 2008);
- d. Usvajanje ili održavanje pozitivnih osećanja i stavova; npr. međusobno poštovanje, saosećanje, ljubav, zajednički osećaj identiteta (Hirsch 2011b) ili solidarnosti, obnova međusobne posvećenosti zajedničkom skupu moralnih ili komunalnih normi ili međusobno poverenje.

Pojam „opraštanje“ se ne pojavljuje na ovoj listi, mada i materija opraštanja može biti svrstana u ove kategorije. Kao što će biti objašnjeno u Sekciji 3.8, teoretičari se ne slažu oko toga kako treba analizirati praštanje. Dok ga neki vide primarno kao promenu u stavovima i emocijama, drugi smatraju da je suzdržavanje od određenih vidova ponašanja definitivni pokazatelj opraštanja.

Različite vrste odnosa (prijateljski, odnosi između poslodavca i zaposlenog, odnosi građana i odnosi građana sa državom) karakterišu specifični skupovi interakcija, stavova i očekivanja. Različite vrste odnosa mogu se razlikovati i po normama kojih bi trebalo da se pridržavaju. Legitimna očekivanja od naših prijatelja se, tako, razlikuju od očekivanja koja imamo od poslodavaca, stranaca (koju su ipak naši sugrađani) ili od onih koji ispred države deluju u zvaničnom kapacitetu. Neki kritičari smatraju da je slika o oštećenim i obnovljenim odnosima prilično nategnuta, s obzirom na to da mnogi slučajevi krivičnih dela i političkih zloupotreba o kojima se na ovaj način govori zapravo uključuju ljude koji su jedni za druge stranci (Sher 2013). Kao odgovor na to, zastupnici tog jezika odnosa tvrde – ili da sam konflikt stvara problematičan odnos koji onda mora biti preoblikovan ili ispravljen (Govier 2002), ili da čak i stranci gaje stavove i očekivanja jedni od drugih, što otkrivaju i reakcije u vidu nezadovoljstva, besa i uvredjenosti kada ti stranci povrede neka naša očekivanja (Scanlon 2008).

Kada govore o pomirenju, za teoretičare je važno da preciziraju *koji* od odnosa dve strane se miri. Na primer, pored mnogih drugih veza, dva pojedinca mogu biti i prijatelji, i kolege, pripadnici iste vere, sugrađani i, recimo, podanici kantovskog carstva svrha. Nakon nekog spora na poslu, dva pojedinca mogu da pomire svoj radni odnos, ali ne i svoje prijateljstvo. Sa druge strane, mogu da odluče i da je jedini način da spasu svoje prijateljstvo da prestanu da rade zajedno. Zato se ne može reći da li su se zaista pomirili bez preciziranja o kom odnosu je reč.

Većina teoretičara prihvata da i grupe mogu biti pomirene, a ne samo parovi pojedinaca. Tako se i u literaturi pojavljuju sve ove kombinacije: pomirenje pojedinca sa manjom grupom (poput porodice); pojedinca sa velikom grupom (poput države); dve manje grupe jedna sa drugom (poput dve etničke grupe unutar jedne države); manje grupe sa većom (manjina u nekoj državi) i jedne grupe sa skupom grupa (kao što je međunarodna zajednica) (Govier i Verwoerd 2002a). Pošto promene u verovanjima i stavovima igraju ulogu u većini opisa pomirenja, ovakvi pogledi vrše pritisak na teoretičare da objasne u kom smislu grupe mogu biti opisane kroz posedovanje nekih uverenja i stavova (vidi Griswold 2007).

Teoretičari se ne slažu oko toga da li postoji opšta teorija pomirenja koja bi bila u stanju da obuhvati sve vrste i tipove odnosa. Neki teoretičari ističu viđenje pomirenja osmišljenog da obuhvati ispravljanje širokog spektra interpersonalnih i političkih odnosa, uključujući i odnose među prijateljima, kolegama i sugrađanima (Govier 2006). Takva shvatanja prihvataju navedene varijacije u odnosima, ali prikazuju jednu opštu karakterizaciju njihovih kategorija, koje onda mogu biti dalje precizirane za različite tipove odnosa (C. Murphy 2010, May 2011).

1. Definisanje normativnih standarda

Pomirenje za svoj cilj ima unapređene odnose. Obnova je česta denotacija pomirenja, što sugerise da je povratak na *status quo ante* odnosno stanje koje je vladalo pre izbivanja sukoba i počinjenih nedela u konkretnom slučaju. Ova konotacija je navela neke stručnjake da sugerisu upotrebu pojma „mirenje“ umesto „pomirenje“ u kontekstima u kojima grupe ili pojedinci nikada nisu ni živeli u dobrim, pravednim odnosima, poput belacke i crnacke populacije Južne Afrike u trenutku pada režima aparthejda (Krog 2008, Moon 2009). Međutim, s obzirom na značaj koji južnoafrička postaparthejska iskustva imaju za literaturu o pomirenju, brojni drugi stručnjaci su odlučili da prebrode tu lingvističku nevolju definisanja pojma „pomirenja“ kako bi njom obuhvatili i napore na uspostavljanju dobrih odnosa po prvi put, a ne samo ponovno uspostavljanje i obnovu odnosa koji su pre sukoba bili dobri

(Govier 2006, C. Murphy 2010, Philpott 2012). Tu se onda kao zadatak nameće artikulacija opisa tih unapređenih odnosa koja bi zadovoljila normativni standard odnosa u pitanju koji pre toga u praksi možda nikada nije ni bio realizovan.

Teoretičari pomirenja generalno prihvataju da je pomirenje „skalarni“ koncept, koji uključuje minimalne i maksimalne verzije unapređenih odnosa (Crocker 1999, Griswold 2007). Svaka od kategorija u kojima odnosi mogu biti unapređeni (ponašanja, verovanja, stavovi ili emocije) može biti stepenovana. Na primer, posle spora među prijateljima, naknadno održavanje bazičnog poštovanja predstavlja niži stepen emotivne obnove od nastavljene ljubavi i poverenja. Nakon nekog krvavog građanskog rata nastavak saradnje dve strane može biti opisan kao veća promena u ponašanju od obične mirne koegzistencije. Maksimalne forme političkog pomirenja se tipično identifikuju ili kao građansko prijateljstvo (May 2011), ili kao opraštanje (Tutu 1999), ili kao političko ili nacionalno jedinstvo (za pregled ovih koncepcija pogledati Allen 1999).

Iako termin pomirenje može da se iskoristiti da obuhvati čitav niz pojava, teoretičari će često iznositi argumente da određenoj tački na toj skali treba pridati veći značaj. Neki stručnjaci pokušavaju da koriguju definiciju pomirenja za potrebe nekog specifičnog relacionog konteksta, oslanjajući se na prirodu odnosa o kom je reč. Tako, na primer, možda i nema smisla govoriti o bračnim partnerima kao pomirenim, osim ukoliko u njihovom odnosu nije došlo do ponovnog uspostavljanja poverenja, ljubavi i intimnosti. Oni mogu prevazići svoj bes i nezadovoljstvo, mogu uspešno sarađivati u zajedničkom odgajanju svoje dece, ali ako njihovo poverenje, ljubav i intimnosti nisu obnovljeni, oni se samim tim nisu pomirili kao *bračni partneri*. Na sličan način, da bismo definisali šta je to što je neophodno za pomirenje strana kao pripadnika neke moralne (Radzik 2009), političke (C. Murphy 2010) ili međunarodne zajednice (Barry 1980) odgovor možemo potražiti u idealima koji na primeren način definišu te odnose. Tako su u južnoafričkoj debati neki od učesnika napravili vezu između svog koncepta pomirenja i moralne vrednosti *ubuntu*-a (Tutu 1999, Krog 2008). *Ubuntu* se, inače, često rezimira Zulu izrekom *umuntu ngumuntu ngabantu*, koja u prevodu znači „jedna osoba zavisi od drugih da bi uopšte bila osoba“ (pogledati, na primer, Matolino i Kwidningwi 2013. koji gaje kritičniji stav o relevantnosti *ubuntu*-a u Južnoj Africi posle aparthejda)

Debata o prirodi političkog pomirenja odražava zabrinutost, ne samo u pogledu ideala političkog odnosa, već i neidealnih činjenica o društvima razorenim nepravdom ili nasiljem. Tako, na primer, Bhargava (2012) brani jedan oslabljen koncept pomirenja naglašavajući značaj mirne koegzistencije u periodu nakon počinjenih zločina. Njega brine to što će zagovaranje težnji ka snažnijim formama pomirenja istovremeno zahtevati i da prošlost bude zaboravljena, usled čega će žrtve biti te koje bespogovorno plaćaju cenu prošlosti. Kao kontrast tome, C. Murphy (2010) zastupa tezu da minimalne verzije treba da budu odbačene, jer prebrzo i olako sugerišu da su odnosi ispravljeni i da je pomirenje zaista ostvareno. Jedna obimnija ideja političkog pomirenja naglašava ogroman uticaj sukoba i represije na političku interakciju i skreće pažnju na dugoročne i kompleksne promene koje zahteva uspostavljanje pravednog mira među prethodno sukobljenim stranama. Tutu (1999) sugerise da bi opraštanje moglo da bude neophodno za stvaranje jedne mirne i stabilne političke zajednice, dok drugi zastupaju tvrdnju da naponi na pomirenju treba da budu usmereni na prostor između ekstrema oličenih u pukom prekidu agresije i potpunom opraštanju. Moellendorf (2007), na primer, tvrdi da pomirenje uključuje i to da bivši neprijatelji počnu da doživljavaju jedni druge kao sugrađane koji zaslužuju jednak tretman. Gutmann i Thompson (2000) zastupaju tezu da je političko pomirenje usmereno na kultivisanje demokratskog reciprociteta u interakcijama koji, zapravo, predstavlja spremnost sugrađana da u javnoj politici traže zajednički jezik i interes.

Drugi pogled, koji potiče upravo iz literature o političkom pomirenju, insistira na tome da pomirenje ne može biti definisano pretpolitički (Schaap 2005), odnosno da primereni standardi pomirenja unutar nekog konkretnog postkonfliktnog društva mogu biti utvrđeni isključivo putem slobodnih, deliberativnih i demokratskih procesa tog društva (Crocker 2008). Iz toga sledi da nešto što se smatra pomirenjem u jednom kontekstu ne predstavlja pomirenje u drugom.

Neki kritičari tvrde da i samo formulisanje problema sa kojima se suočavaju društva opterećena sukobima, kao što su pitanja pomirenja, pogrešno pretpostavlja da je projekat političkog jedinstva legitiman, te da se njime zapravo podrivaju pozivi na secesiju ili zahtevi manjinskih grupa za nekim drugim vidom veće političke autonomije (Woolford 2004). Cornet i Holder (2008) dalje tvrde da usvajanje okvira ujedinjujuće retorike pomirenja može da dovede i do toga da strane ne vide uloge koje su manjinski identiteti i represija imali u samom izazivanju zločina, uključujući i nesrazmernu distribuciju povreda koje su za sobom ostavili. Kao odgovor na to, moglo bi se tvrditi da je problem političkog pomirenja koji postavlja pitanje kako će strane moći da žive u miru jedna kraj druge, bar u svom minimalističkom i užem smislu, relevantan čak i ako strane odluče da podelu vlast ili moć, odnosno da ne ostanu ujedinjene. Teoretičari agonističke tradicije takođe postavljaju pitanje da li koncept pomirenja može da bude koristan i u okviru koji pretpostavlja da politika jeste, odnosno da će nastaviti da bude konfrontaciona, a ne pomiriteljska (Hirsch 2011a).

3. Procesi pomirenja

Procesi pomirenja su osmišljeni da doprinesu unapređenju odnosa koji su narušeni kao posledica počinjenih zločina a postojeća literatura ispituje čitav niz takvih procesa. Jedan od njih, koji se najčešće pominje u kontekstu kritike (naspram zastupanja) pomirenja, jeste zaboravljanje (Hughes 2001, Bhargava 2012). Pošto se prošlost ne može promeniti, ni počinjena zločina se ne mogu izbrisati. Stoga bi se moglo tvrditi da je jedini način da se bolna prošlost prevaziđe potiskivanje svih sećanja na nju. Tako su političari zaborava u ime pomirenja poslednjih decenija težile brojne države, uključujući i Kambodžu, čiji premijer je 1999. godine proglasio amnestiju od krivičnog gonjenja za sve vođe Crvenih Kmera, savetujući svoje sugrađane da „iskopaju jednu rupu i u nju sahrane svoju prošlost“ (Chandler 2003, 310).

Međutim, teoretičari koji brane političku i moralnu vrednost pomirenja su ipak skloniji tome da odbace tvrdnju da pomirenje istovremeno zahteva i zaborav. Umesto toga, oni generalno tvrde da su znanje i potvrda počinjenih zločina, kao i priznanje svih žrtava, ključni za uspešno pomirenje. Poznavanje osnovnih činjenica je od kritičnog značaja, posebno u političkim kontekstima, jer žrtve i šira politička zajednica često ne znaju ni ko je odgovoran za povrede koje su pretrpeli niti njihove razmere. Potvrda se tako odnosi na zvanično, javno priznanje onoga što se dogodilo. Ona je često potrebna i da bi se osporilo zvanično poricanje zločina i odgovornosti za njih (Weschler 1998). Frojdijanska, često prećutna pretpostavka, jeste da će potisnute traume neizbežno ponovo isplivati na površinu, i to na destruktivan način. Neki eksplicitniji argumenti su, recimo, da potvrda zločina i priznanje žrtava doprinose izlečenju duševnih rana (Van Ness i Strong 2002), omogućavaju poverenje (Gibson), ponovo uspostavljaju normativne standarde ponašanja (Walker 2006) i potvrđuju da žrtve zaista jesu članovi moralne ili političke zajednice (Llewellyn i Howse 1999, Du Toit 2000).

Kao što će detaljnije biti objašnjeno u daljem tekstu, među teoretičarima postoji širok konsenzus oko toga da procesi pomirenja moraju priznati zločina iz prošlosti i potvrditi primeren status žrtava, pa oni

raspravljaju upravo o najboljim načinima za saopštavanje takvih priznanja, kako bi ona bila dovoljno kredibilna i delotvorna u kontekstu unapređenja budućih odnosa.

U toku je i politička debata o tome koja nedela moraju biti priznata i ispravljena. Povrede građanskih i političkih prava kroz istoriju bila su fokus i teorije i prakse, ali stručnjaci danas sve više naglašavaju značaj ispravljanja povreda ekonomskih i kulturnih prava (Mamdani 2000, Sharp 2015, Arbour 2007). Istovremeno, teoretičari se ne slažu oko toga šta još, pored samih priznanja, mora biti ostvareno da bi pomirenje bilo izgledno ili opravdano. Da li i materijalne forme povreda moraju biti ispravljene? Da li retributivna pravda mora biti ostvarena? Da li strane moraju jedna drugoj da oprostite? Takva neslaganja oko identifikovanja neophodnih ili primerenih procesa tipično se vezuju za pitanje kojim se bavi poslednja sekcija ovog eseja: neslaganje oko toga kom stepenu unapređenja odnosa može razumno da se teži nakon počinjenih zlodela. Na kraju, predmet ove tekuće debate je i ko bi trebalo da odlučuje o tome koji će proces pomirenja u datom kontekstu biti usvojen. U političkom kontekstu, to zapravo predstavlja odgovor na zahteve za intenzivnijim lokalnim aktivizmom i većom participacijom u donošenju odluka (McEvoy 2007).

3.1 Izvinjenja

Izvinjavanje je možda i najeksplicitniji način na koji neko zlo delo može da bude potvrđeno. Dobro formulisano izvinjenje zahteva, u najmanju ruku, potvrdu i činjenice da je nedelo izvršeno i odgovornosti počinioaca, ali istovremeno i izraz žaljenja ili kajanja (Tavuchis 1991). Idealno, počinilac se žrtvi obraća direktno. To naravno nije moguće u svim slučajevima, poput onih u kojima su žrtve u međuvremenu preminule. Međutim, izvinjenja upućena indirektnim žrtvama, poput porodica preživelih, kao i izvinjenja koja su prosto data pred širom i zainteresovanom zajednicom, postala su ustanovljena praksa. Poslednjih decenija, zvanična izvinjenja koja upućuju državnim entitetima ili korporacijama postala su češća pojava, što pokreće pitanje o validnosti i značaju apologetskih izjava predstavnika raznih grupa koji ih upućuju upravo u njihovo ime (Harvey 1995, Gibney i ost. 2008), pogotovo kada su se događaji koji su u pitanju odigrali u dalekoj prošlosti (Pettigrove 2003).

Izvinjenja se često vrednuju ne samo kao puke potvrde počinjenih zlodela iz prošlosti i gestovi poštovanja prema žrtvama, već i kao nešto što dokazuje da je zaista došlo do pozitivne promene kod počinioaca ili grupe kojoj pripada. Strane koje su preuzele odgovornost i odbacile zlo delo iz prošlosti tako predstavljaju bolje kandidate za obnovljene odnose saradnje i pomirenja (De Greiff 2008). Međutim, taj potencijal podrivaju izvinjenja upućena na nejasan ili nepotpun način ili izvinjenja koja deluju neiskreno. Može se onda postaviti jedno razumno pitanje – da li puka izvinjenja „da su napravljene greške“ (kojima se ne prihvata odgovornost niti precizira šta su bile te greške) ili izvinjenja koja iskazuju „žaljenje ako je neko njima uvređen“ (koja ne odgovaraju na pitanje da li su počinjeni postupci zaista bili pogrešni) uopšte i mogu da se kvalifikuju kao izvinjenja (Smith 2008). Sa tim u vezi, u literaturi je takođe naglašen i značaj rodno senzitivnog aspekta izvinjenja (Mac Lachlan 2013).

Iako neki smatraju da izvinjenja značajno doprinose pomirenju (Brooks 2004, M. Murphy 2011), drugi brinu da bi u političkim slučajevima ona mogla da budu iskorišćena kao zamena za neke konkretnije forme ispravljanja počinjenih nepravdi (Corntassel i Holder 2008). Zvanična izvinjenja država za sistematske ili istorijske nepravde često se upućuju tek nakon duge i napete debate, što ostavlja malo političke spremnosti da se pređe na neke druge forme ispravljanja počinjenih povreda, koje bi mogle

da se pokažu značajnijim za viktimizovanu grupu. Takva dinamika ide u prilog tezi da izvinjenja mogu da predstavljaju i „politiku skretanja pažnje“ (Cornassel i Holder, 2008).

3.2 Memorijali

Memorijali postoje u puno različitih formi, poput spomenika, očuvanih lokacija od značaja za neke tragične događaje, muzeja, arhiva, ceremonija i obrazovnih aktivnosti (Barsalou i Baxter 2007, Zembylas 2011). Mogu biti politički ili privatno sponzorisani. Međutim, svi oni pružaju zajednički fokus za sećanje. Stručnjaci zastupaju tezu da memorijali počinjenim zlodelima iz prošlosti imaju potencijal za veliki broj raznovrsnih uloga u čitavom procesu pomirenja. Pre svega, oni doprinose očuvanju sećanja na neki prošli događaj, čime se osporava svako ko želi da porekne ili zaboravi prošlost. Oni doprinose i konsolidaciji komunalnog shvatanja istorije i pružaju zajednički fokus za emocije kao što su bol ili kajanje. Doprinoseći izgradnji kolektivnog sećanja na prošlost, memorijali mogu da doprinesu i obnovi ili promeni osećanja kolektivnog identiteta (Harjes 2005). Komemoracije koje održavaju grupe odgovorne za počinjena nedela mogu da demonstriraju njihovu spremnost da priznaju odgovornost za ta nedela, (obnovljeno) poštovanje prema žrtvama, ali i posvećenost tome da takva zlodela nikada ne budu ponovljena (Barsalou i Baxter 2007, Blustein 2014). Za viktimiziranu grupu, memorijal može da ohrabri samopoštovanje i demonstrira odanost svojim mrtvima, kao i da doprinese očuvanju njihovog doživljaja sebe kao naroda (Blustein 2014).

S druge strane, memorijale često prati kontroverza, jer se strane često ne slažu oko verzije istorije koju ističu ili načina na koji je prikazuju (Minow 1998). Takođe, pokušaji da se užasi iz prošlosti estetizuju za neke posmatrače mogu biti uvredljivi (Young 2008). Memorijali tako mogu cinično da skreću pažnju sa tekućih problema (Blustein 2014) ili da služe kao mesto za okupljanje ili mobilizaciju onih koji bi želeli da obnove sukob (Barsalou i Baxter 2007). Dodatno, značenja memorijala se vremenom menjaju, jer ih buduća publika, izložena drugačijim političkim okolnostima, stalno reinterpretira. Zato nema garancija da će neki memorijal, koji u jednom trenutku zaista doprinosi pomirenju, takav doprinos zadržati i u budućnosti (Blustein 2014).

3.3 Kazivanje istine

I izvinjenja i memorijali u sebi kombinuju priznanje teške prošlosti sa sugestijom emotivne reakcije na nju, poput kajanja, žaljenja ili bola. Međutim, čak i bez takvog emocionalnog sadržaja, saopštavanje činjenica o prošlosti može da ima ulogu u procesu pomirenja. Pojedinačne žrtve i preživeli često nisu u stanju da nastave dalje sa svojim životima, jer nisu sigurni u neke ključne činjenice o prošlosti. Šta se tačno desilo njihovim najbližima? Da li su patili? Ko je tačno počinio taj nasilni akt? Ko ga je naredio? Gde je telo sahranjeno? Štaviše, zlodela se često zvanično poriču u političkom kontekstu odbijanjem da se priznaju počinjene povrede prava i/ili toga da je neki konkretan organ, poput države, odgovoran za povrede koje su već poznate.

Neki stručnjaci tvrde da kazivanje istine može da okonča tekuće patnje žrtava i preživelih kojima nedostaju informacije o tome šta se zaista dogodilo i ko je (ili ko nije) odgovoran za počinjene povrede (Zalaquett 1995). Ono može da ospori i spreči određene forme poricanja (npr. poricanje razmera štetnosti aparthejda među beličkim stanovništvom Južne Afrike) (Zalaquett 1995, Dyzenhaus 2000). Kazivanje istine može da posluži kao vid reparacije i za one koji zapravo nisu bili umešani u

počinjene zločine. Napori da se informacije zapišu, arhiviraju i distribuiraju u formi obrazovnog materijala, usmereni su i osmišljeni kako bi osigurali da buduće generacije ne ponove svoju prošlost.

U procesima restorativne pravde, od izvršilaca krivičnih dela se često zahteva da predoče narativ o počinjenom delu (Llewellyn i Howse 1999). Tako komisije za istinu u političkoj sferi predstavljaju jedan od formalnih mehanizama za otkrivanje i dokumentovanje prošlosti. Komisije za istinu su, inače, privremene zvanične institucije uspostavljene da bi ispitale obrasce određenih povreda ljudskih prava u zadatom periodu (Hayner 2010). U poslednjih trideset godina u zajednicama širom planete uspostavljeno je na desetine komisija za istinu, uključujući i one u Čileu, Gvatemali i Čadu. Izveštaji komisija pružaju rezime nalaza o počinjenim povredama i tipično sadrže preporuke o načinima za njihovo sprečavanje u budućnosti. Takvi izveštaji među sobom variraju prema stepenu u kom se postupak i nalazi komisije predočavaju javnosti. Neki od njih imenuju pojedinačne počiniocima, drugi ne. Južnoafrička Komisija za istinu i pomirenje, koju je karakterisao visok stepen otvorenosti, tako je organizovala televizijski prenos svedočanstava brojnih žrtava i počinilaca.

U literaturi se ističu razne tvrdnje o tome kako komisije za istinu mogu da doprinesu pomirenju, ne samo među pojedinačnim počiniocima i žrtvama, već i unutar nacionalnih zajednica. Na individualnom nivou, obraćanje kroz prošlost se često predstavlja kao vid katarze u kojoj se traume iz prošlosti ponovo proživljavaju, rešavaju i oslobađaju. Južnoafrička KIP je, čini se, pružila nekoliko primera takvog procesa, uključujući spontane zahteve počinilaca za oprostajem i ponude praštanja od strane samih žrtava (Tutu 1999, *Konačni izveštaj južnoafričke Komisije za istinu i pomirenje, 1998*).

Kada je reč o društvenom pomirenju, postoje tvrdnje da komisije za istinu zapravo reintegrišu žrtve na više različitih načina. Sama činjenica da žrtve javno govore o tome šta im se dogodilo doprinosi obnovi njihovog građanskog i političkog dostojanstva i participativnog statusa u društvu (Kiss 2000). Zvanično zapisivanje nanetih povreda žrtvama, koje se na zvaničnom nivou tipično prvo poriču, tako potvrđuje jednak moralni status svih žrtava (Du Toit 2000). Izveštaj koji komisija sačini, pogotovo nakon što je objavljen, tako može da kultiviše kolektivno pomirenje pomažući određenoj zajednici da izmeni svoje shvatanje sebe. Tu je sad neophodno proizvesti narativ o tome kako neka zajednica može istovremeno imati prošlost prepunu povreda i idealnu sadašnjost i budućnost u kojima se takve povrede kategorički odbacuju (Dwyer 1999). Izveštaj komisije može da ospori i stereotipe koji su dehumanizovali određene članove zajednice u prošlosti (C. Murphy 2010) i probudi simpatije prema njima (Eisikovits 2009). Postupak i izveštaj komisije za istinu takođe može da razvija i poverenje u institucije (Gibson 2004). Osuđujući postupke iz prošlosti, komisije za istinu potvrđuju moć normativnih standarda koji su prekršeni, odnosno uspostavljaju nove normativne standarde ponašanja kada su postojeće okolnosti u kojima se odnosi odvijaju nepravedne ili nemoralne (Walker 2010). Govoriti istinu se tako shvata i kao vid reparacije za žrtve (Zalaquett 1995, Walker 2010). Na kraju, preporuke komisija mogu da doprinesu i sprečavanju budućih nedela.

Međutim, rad komisija za istinu i dalje prati kontroverza. Mnoge od tih kritika su usmerene ne na samu vrednost utvrđivanja istine, već na načine kojima se počinioci ohrabruju da svedoče, poput amnestija od krivičnog gonjenja. Neke druge primedbe se tiču načina na koje komisije za istinu (ponekad suptilno) vrše pritisak na žrtve težeći opraštanju ili pomirenju – a to je pritisak kom bi žrtve možda želele i da se odupru (Dyzenhaus 2000, Gutmann i Thompson 2000, C. Murphy 2010) – ili jednostavno dovode u pitanje psihološku korist za žrtve koja se ostvaruje javnim svedočenjem (Hamber 2009). Neki, opet, drugi kritičari komisija za istinu tvrde da je težnja ka narativima samorazumevanja neliberalna u meri u kojoj pokušava da uspostavi jedinstveno autoritativno tumačenje prošlosti (Gutmann i Thompson 2000). Na kraju, postoje i određene sumnje u pomiriteljske

efekte komisija koje otkrivaju istinu, ali istovremeno ne preduzimaju nikakve korake protiv pojedinaca koji su dovedeni u vezu sa počinjenim nedelima (Hamber 2009).

3.4 Amnestije

Amnestije koje dodeljuju pravnu zaštitu od imovinske i/ili krivične odgovornosti predstavljaju posebno kontroverznu formu procesa pomirenja. Amnestija može biti data pojedincima ili čitavim kategorijama ljudi i može biti dodeljena uslovno ili bezuslovno. Ukoliko je amnestija uslovna, dodeljuje se samo ako su ispunjeni određeni uslovi. Na primer, u Južnoj Africi, počinioци su morali u potpunosti da otkriju sve povrede prava za koje su odgovorni i pokažu da su one bile izvršene iz političkih razloga (Dyzenhaus 2000). Amnestije mogu biti uslovljene i nerecidivom (Freeman 2011). Na kraju, amnestije variraju i u meri u kojoj sprečavaju neke druge negativne posledice (npr. otpuštanje sa posla) (Greenawalt 2000).

U vezi s amnestijama su iznete brojne moralne primedbe. Amnestije, bar na prvi pogled, deluju nepravedno; konkretno, one sprečavaju ostvarivanje retributivne i/ili restorativne (reparativne) pravde (Greenawalt 2000). Tvrdi se i da je dodeljivanje amnestija štetno za sprečavanje istorijske nekažnjivosti političkih lidera i organa vlasti odgovornih za neke od najflagrantnijih povreda ljudskih prava. I samo ostvarivanje težnje za tim „*nikada više*“ intuitivno deluje manje verovatno ako budući politički lideri i akteri veruju da nikome neće morati da polažu račune za svoje postupke. Opasnost politike amnestija se tako ogleda u neutvrđivanju odgovornosti počinilaca i podrivanju sposobnosti žrtava da ostvare pravnu zaštitu (ili reparacije) za pretrpljene povrede, i u tome da bi mogle (nenamerno) da pošalju poruku da povrede iz prošlosti zapravo nisu ni bile pogrešne, odnosno da žrtve nisu ni zaslužile bolji tretman (Pensku 2008.). Opravdani bes prema počinioциma time neće biti egzorcirani, a mogao bi da pronađe izraz i u aktima osvete.

Države se i dalje koriste amnestijama, zapravo, vremenom su postale učestalije (Mallinder 2008). Zajednice proglašavaju amnestije iz više različitih razloga. Kao i u Južnoj Africi, amnestije su korišćene kako bi ohrabile počinioce da pred komisijama za istinu iznesu puna i istinita svedočanstva o počinjenim povredama i u njima je naglašena vrednost pamćenja prošlosti. Kao kontrast tome, u Kambodži se, recimo, pokazalo da amnestije mogu biti iskorišćene i kao deo strategije zaboravljanja prošlosti. Amnestije mogu biti korišćene i kao podstrek za okončanje sukoba, što je takođe bio slučaj u Južnoj Africi (Dyzenhaus 2000).

Argumenti u prilog moralne prihvatljivosti amnestija osporavaju ideju da dodeljivanje amnestije jača nekažnjivost i podrija stabilnost i pravdu (Mallinder 2008). Freeman (2011) tvrdi da amnestije mogu biti opravdane kao mera krajnje nužde samo ukoliko su žrtve uključene u proces odlučivanja o njihovom dodeljivanju i ako se koriste da bi doprinele okončanju sukoba ili pomirenju. Greenawalt (2000) zastupa tezu da amnestije mogu biti opravdane i kada su neophodne za sprečavanje neke još veće nepravde, poput povreda ljudskih prava koje se vrše u okviru nekog tekućeg konflikta. Amnestija može da spreči dalje nasilje u meri u kojoj demonstrira samilost prema počinioциma, pa je tako u stanju da konačno prekine ciklus nasilja (O'Shea 2002).

3.5 Suđenja i kažnjavanje

Kažnjavanje je namerno nanošenje zla ili patnje počinioocu kao odgovor na izvršeno zlo delo. Iako se društva u tranziciji ponekad predstavljaju kao da su primorana na izbor između pomirenja i kažnjavanja, ove vrste odgovora nisu nužno u suprotnosti jedna sa drugom (Bennett 2009, Vardeja 2009). Tako se u interpersonalnim ili krivičnim slučajevima često može jasno videti da kažnjavanje počinioaca (i, posebno, njegovo prihvatanje te kazne) istovremeno može da predstavlja i proces kojim se nedela iz prošlosti ispravlja. Moć kažnjavanja da umiri prošlost je objašnjena na više različitih načina, uključujući i primere otplate duga, ukidanja neke nepravedne privilegije (Morris 1968), zadovoljenja besa žrtava (Hershenov 1999) ili potvrde njihovog jednakog moralnog statusa (Hampton 1992). U ovoj poslednjoj analizi je sadržana i implicitna pretpostavka da je čin zlo delo u osnovi ekspresivan, odnosno da se njim izražava niži moralni status žrtve koji dozvoljava nanošenje zla. Krivično gonjenje tako pomaže žrtvama da povrate osećaj i status nosilaca prava, a time istovremeno unapređuje i njihovo dostojanstvo (Nino 1998, Bennett 2008).

U kontekstu demokratske tranzicije, neki stručnjaci se posebno fokusiraju na značaj suđenja kao odgovora na kolektivne i politički značajne zločine, poput onih koji uključuju povrede ljudskih prava počinjene od strane zvaničnih organa. Krivična suđenja tako predstavljaju jasan raskid sa prošlošću (Malamud-Goti 1990). Ona signaliziraju zvanično neodobravanje postupaka zbog kojih se neki pojedinac krivično goni, koji pre toga možda nije ni bio zvanično osuđen. Za krivične procese i kažnjavanje se tvrdi i da na ključan način doprinose društvenom pomirenju potvrdom normativnih standarda kojima bi sve interakcije trebalo da se rukovode. Kažnjavanje može da simbolizuje ili kultiviše posvećenost vladavini prava, ali i veru u pravo i uljudnost samih organa vlasti, od kojih njegova vladavina u praksi i zavisi (C. Murphy 2010).

S druge strane, brojni stručnjaci izražavaju skepsu u pogledu pomiriteljskih efekata krivičnih procesa, a posebno kao vid odgovora na rasprostranjenu praksu povreda. Judith Shklar (1964) i Hannah Arendt (1977) tvrde da suđenja čine malo na izlečenju žrtava koje su pretrpele fizičke povrede i da imaju slabu pedagošku ulogu u vezi sa normativnim standardima koji bi trebalo da rukovode odnosima u društvu. U svojoj osnovi, suđenja su usmerena na utvrđivanje krivice počinilaca, a ne istine o prošlosti. To može da dovede do jednog veoma ograničenog shvatanja počinjenog nedela, njegovih efekata na žrtve i šireg konteksta koji je takvo delo uopšte i omogućio, a svi ti elementi mogu da budu veoma značajni za proces pomirenja (Llewellyn i Howse 1999). Štaviše, u pitanje se dovodi i sama sposobnost krivično-pravnih sistema društava u tranziciji da se pridržavaju međunarodno priznatih proceduralnih standarda, ali i opravdanost selektivnog gonjenja samo malog broja počinilaca umešanih u neke veće, kolektivne zločine (Van Zyl 2000).

3.6 Lustracija

Lustracija označava pravne mere koje omogućavaju ili zahtevaju istragu pojedinaca koji se kandiduju za javne funkcije, kako bi se utvrdilo da li su sarađivali sa bivšim represivnim režimom. Kolaboracija se utvrđuje na osnovu umešanosti u zločine iz prošlosti ili članstva u nekoj političkoj grupi. Takve mere se tipično usvajaju u zemljama koje prolaze kroz demokratsku tranziciju. U nekim slučajevima, dokazanim kolaboratorima se zabranjuje da obavljaju javne funkcije. U drugim, prošlost kolaboratora se javno otkriva biračkom telu, čime se umanjuju njihovi izgledi za izbor (Kaminski i Nalepa 2008). Lustracija se ponekad opravdava kao sredstvo kojim se obnavlja poverenje u vladu putem uveravanja javnosti da počinioци nedela iz prošlosti neće ostati na vlasti. Chiu (2011) tako zastupa tezu da je politika lustracije kompatibilna sa posvećenošću etničkom individualizmu i zakonskom postupku. S druge strane, lustracija kao sredstvo kojim se ostvaruje političko pomirenje bila je i predmet kritika

zbog svog potencijala za pristrasnu ili selektivnu primenu, ali i zato što ohrabruje dalju sumnju među bivšim neprijateljima, umesto da promoviše saradnju (Govier 2006).

3.7 Reparacije

Termin „reparacije“ se koristi da bi na uži ili širi način opisao napore na ispravljanju povreda prouzrokovanih sukobom ili počinjenim nedelima. Uža upotreba termina označava prenos dobara ili imovine sa namerom da se obezbedi direktno obeštećenje za oduzetu, oštećenu ili uništenu imovinu. Naknadu vrši strana koja je odgovorna za povredu, potomci počinioca ili drugi pojedinci koji su od počinjene povrede imali neku korist ili, eventualno, treća strana koja deluje u ime počinioca. Ovu vrstu prenosa je zapravo možda bolje označiti kao „restituciju“. Prenos vrednosti kao odgovor na gubitak koji nije bukvalno nadoknadiv ili ne može biti izražen novcem, poput smrti ili fizičkih povreda, takođe se opisuje kao restitucija ili reparacija. Šira upotreba ovog termina uključuje i materijalni prenos koji ima isključivo simboličku funkciju. Takve naknade su osmišljene da pošalju neku vrstu pomiriteljske poruke, a ne da sugerišu da je pretrpljena povreda ili šteta nadoknađena. Poklon prijatelju nakon svađe bi mogao da predstavlja primer simboličke reparacije iz svakodnevnog života, ili, recimo, investicija u ekonomiju bivšeg neprijatelja. Termin „reparacije“ se koristi i na još širi način kako bi, pored materijalnog prenosa, obuhvatio i akte poput izvinjenja ili kazivanja istine (Torpey 2003, Walker 2010).

Kao što ističe Howard McGary (2010), materijalni prenos imovine kao odgovor na nanetu štetu ili povredu može biti shvaćen unutar procesa pomirenja, ali i nezavisno od njega. McGary naglašava da retrospektivni osećaj pravde može da opravda isplatu uporedive ili srazmerne naknade žrtvama koje su nezakonito pretrpele neku štetu ili povredu. U ovom slučaju, povreda počinjena u prošlosti zahteva ispravljanje. Uvođenje retorike pomirenja ovde sugerišu da je motiv počinioca za takav prenos da obezbedi bolje odnose sa žrtvama u budućnosti. McGary sugerišu da takav prospektivni cilj pomirenja može uvredljivo da sugerišu da briga za pravdu zapravo nije dovoljan razlog za obeštećenje žrtve, odnosno da je pravda za te žrtve bitna samo ako je istovremeno i u interesu počinilaca.

McGary-jeva kritika ukazuje na generalno opterećeno pitanje o tome u kakvoj je pravda vezi sa pomirenjem, o čemu će biti više reči u Sekciji 4. Ona takođe naglašava i značaj tumačenja materijalnog prenosa u procesima pomirenja. Kritičari koji brane pomiriteljsku moć materijalnih reparacija često tumače takvu naknadu kao potvrdu odgovornosti, izraz poštovanja za moralni status žrtava, akt kajanja ili brige, dokaz nečije veće pouzdanosti ili ponovnu posvećenost normama pravde (Thompson 2002, Brooks 2004, Gray 2010, Walker 2010). Međutim, u zavisnosti od načina i konteksta u kom se iznose, značenja pomirenja mogu i da se promene, ili da budu podrivena ili osporena (Brooks 1999, Barkan 2000, De Greiff 2006). Međutim, u kombinaciji sa izvinjenjima, kazivanjem istine i ostalim merama, reparacije svakako imaju potencijal da unapređuju odnose. Ono što je tu možda još značajnije, jeste to da uskraćivanje kompenzacije za povrede koje se mogu utvrditi i štetu može samo da podrije delotvornost izvinjenja i ostalih pomiriteljskih napora.

Reparacije za istorijske nepravde su posebno kontroverzne. Jedna tekuća debata se bavi krivicom i odgovornošću onih koji odštetu plaćaju, zahtevima i pravima onih koji je primaju, njihovom vezom sa samim žrtvama, ali i teškoćama pri izračunavanju primerene restitucione sume (Waldron 1992, Wheeler 1997, Boxill 2003). Takve debate sugerišu da se reparacije zapravo tumače kao restitucija

(gde primat ima legalistička logika svojinskih i naslednih prava), a ne kao širi projekat ispravljanja i unapređivanja odnosa (Thompson 2002, Brooks 2004).

Sa svoje strane, žrtve i njihovi potomci ponekad brinu da bi prihvatanje reparacionih isplata moglo da bude doživljeno kao svođenje računa sa prošlošću, odnosno da sadrži implikaciju da je moralni dug u potpunosti isplaćen i da je sve oprošteno (Barkan 2000). Njima takođe smeta i sugestija da ljudi i ostale nepovratno izgubljene vrednosti mogu da budu nadoknađene novcem ili drugim materijalnim dobrima.

3.8 Opraštanje

Postoje značajna neslaganja, posebno u političkoj literaturi, oko odnosa opraštanja i pomirenja. Da li strane mogu da se pomire ukoliko jedna od njih odbija da oprost? Da li je praštanje iskreno ako žrtva odbija da obnovi svoj odnos sa počiniocem? Jednim delom, razlike u shvatanju ovih pitanja proističu iz onih vrsta sporova oko definisanja pomirenja koji su ovde već ispitani (konkretno, neslaganja u pogledu vrste i stepena unapređenja koji su neophodni da bi određena vrsta odnosa mogla da se opiše kao pomirenje). Slična neslaganja postoje i oko same prirode opraštanja, što samo dodatno komplikuje stvari.

U literaturi o međuljudskom praštanju definicije opraštanja se obično fokusiraju na prevazilaženje ili odricanje od nezadovoljstva (ili sličnih negativnih stavova) proisteklog iz pretrpljenih povreda i (neki bi rekli) obnovu pozitivnih stavova prema počiniocu, poput dobre volje (J. Murphy 2003, Pettigrove 2012). Kada do takvih promena u stavovima ne dođe, ali strane ipak nekako uspeju da obnove mirnu koegzistenciju, saradnju ili čak poverenje, čitava ova priča o pomirenju počinje da deluje razumno. To bi, recimo, mogao da bude argument u prilog tezi o pomirenju bez opraštanja. Na sličan način, žrtva može da se reši nezadovoljstva koje gaji prema nekome ko je u prošlosti maltretirao, ali da istovremeno preduzme i korake kako bi izbegla svaki budući kontakt sa tom osobom zbog brige za svoju bezbednost. Takav slučaj prikazuje opraštanje bez pomirenja. U tom pogledu, opraštanje i pomirenje deluju kao dve odvojene i različite pojave.

Međutim, viđenje opraštanja kroz stavove kao njegov centralni element, kompatibilno je sa shvatanjem praštanja kao moćnog sredstva za ostvarivanje pomirenja. Negativni stavovi (koje opraštanje prevazilazi) predstavljaju ogromnu prepreku dobrim odnosima. Do pomirenja dolazi kada se oni razreše, što zapravo ni ne treba da iznenađuje. Imajući u vidu takvo shvatanje praštanja, imalo bi smisla tvrditi i da su argumenti u prilog tezi o pomirenju koje ne uključuje opraštanje manje kompletni od onih koji ga uključuju. U zavisnosti od konkretnih okolnosti, unapređenje odnosa koje za sobom ostavlja nepromenjeno nezadovoljstvo i zlu volju deluje kao da možda ni ne zaslužuje etiketu „pomirenja“. Zato bi se moglo reći da u takvim slučajevima opraštanje ipak jeste neophodno za pomirenje.

Kada se učesnici debata bave različitim konceptima opraštanja i sama rasprava o pomirenju postaje različita. Jedan alternativni pogled na opraštanje, za koji se čini da je popularniji u političkim nego u međuljudskim kontekstima, naglašava postupke žrtve umesto njeno unutrašnje duševno stanje, sugerišući da se osoba ili grupa koja nešto oprost time odriče svog moralnog prava da počinioca krivi za izvršeno nedelo (Digeser 2001, Wolterstorff 2013). Takvi pogledi su zato etiketirani kao „relaciona“ ili „činidbena“ shvatanja pomirenja (Blustein 2014, Pettigrove 2012). Koliko se i čega tačno neko odriče praštanjem nije uvek jasno (niti precizirano) i čini se da su mišljenja o tome

podeljena. Kao minimum, žrtva se odriče svog prava da se počiniocu osveti lično. Ali, da li opraštanje podrazumeva i da se ona odriče od zahteva za kažnjavanjem od strane primerenih organa, ili od reparacija za povrede koje je pretrpela, ili čak od svog prava da počinioca i druge podseti na izvršeno nedelo? Ako se o opraštanju razmišlja kao o odricanju od (užeg ili šireg) prava da se počinilac krivi za izvršeno nedelo, onda se čini da bi opraštanje zaista moglo da bude produktivno za pomirenje. Međutim, u zavisnosti od toga koliko se i čega žrtve odriču praštanjem, cena ove vrsta pomirenja se potencijalno plaća pravdom (Blustein 2014). Kao kontrast tome, oni koji vide opraštanje kao prevazilaženje nezadovoljstva često zastupaju tezu da žrtve istovremeno mogu i da oprostite, i da zahtevaju kaznu, reparacije i očuvanje sećanja na počinjeno nedelo (J. Murphy 2003).

Kako god da definišemo opraštanje, tvrdnja da žrtve treba da oprostite da bi se pomirenje ostvarilo verovatno će ostati kontroverzna, jer upravo od onih koju su bili najzahvaćeniji, ali i najuvređeniji sukobom iz prošlosti zahteva da nose teret ispravljanja njegovih posledica. Jedno drugo pitanje koje izaziva određenu zabrinutost tiče se toga da li od žrtava treba tražiti da oprostite bezuslovno (odnosno bez ikakvog prethodnog postupka počinioca kojim bi se situacija popravila) ili uslovno (odnosno kao odgovor na neku moralno značajnu promenu u svesti počinioca ili neki njegov takav akt) (Garrard i McNaughton 2011). Dodatno, bez obzira da li bi određeni akt praštanja za žrtvu možda bio primereniji, vrlji ili čak mudriji odgovor, pritisak na žrtvu da oprost se na široko doživljava kao veoma problematičan (Govier i Verwoerd 2002b).

Napori da se opraštanje postavi kao centralni element pomirenja nailaze i na pitanja o tome ko se uopšte nalazi u položaju da nekome nešto oprostite. Dati sebi pravo da se u ime žive žrtve nešto oprostite je moralno neprihvatljivo, ako ne i jednostavno nemoguće (Govier i Verwoerd 2002b). Neki teoretičari pri tome smatraju da nije moguće praštati ni u ime preminulih žrtava, iz čega sledi da su zlodela poput ubistva zauvek neoprostiva (Jankélévitch 2005). U ovakvim slučajevima, mogućnost da se pomirenje odvoji od opraštanja otvara vrata za pronalaženje pozitivnih načina da se nasleđe prošlosti razreši. Teoretičari raspravljaju o tome da li su države i ostale grupe uopšte u položaju da oprostite u svoje ime, tj. nezavisno od želja pojedinačnih žrtava. Oni koji smatraju da pomirenje primarno predstavlja promenu u stavovima, moraju da objasne i pripisivanje takvih unutrašnjih stanja čitavim grupama, recimo, tezom da promene stavova reprezentativnih pojedinaca (poput lidera ili glasnogovornika) mogu da se kvalifikuju kao grupno opraštanje (vidi Griswold 2007). Tvrdnja da i grupe imaju sposobnost da oprostite je na taj način bliža onima koji doživljavaju opraštanje kao odricanje od određenog skupa prava (Woltersorff 2013).

3.9 Učešće u deliberativnim procesima

Do sada smo izneli pregled čitavog niza varijacija procesa koji obećavaju da će ispraviti narušene odnose nakon sukoba ili počinjenih nedela. Možda najvažniji faktor za utvrđivanje da li će napori na pomirenju biti uspešni jeste način na koji su oni odabrani. Postoje brojne mere (npr. izvinjenja, kazivanje istine) koje su usmerene na obnovu osećanja dostojanstva i pripadanja prethodno zlostavljanih ili obespravljenih strana. Ovaj efekat može biti uvećan ukoliko su strane, na primer, u položaju da utiču na odluku o izboru između krivičnih procesa i komisija za istinu ili na odluke o formi reparacija ili, recimo, dizajnu memorijala.

Pristupi restorativne pravde krivičnom kažnjavanju daju primat učešću žrtava (Johnstone 2002). U praksama kao što su konferencije za izricanje kazni ili posredovanje između žrtve i počinioca, žrtva ima aktivnu ulogu u utvrđivanju načina na koji će se počinilac iskupiti za svoj zločin. Na taj način,

žrtva ima veće šanse da ostvari satisfakciju u formi koju smatra vrednijom (npr. restituciona isplata umesto zatvaranja počinioca). Aktivna participacija žrtve takođe može da joj pruži priliku da se oslobodi svog nezadovoljstva i straha, povрати osećaj kontrole nad svojim životom i potvrdi svoj status cenjenog člana zajednice koji nikako nije smeo da bude izložen zlostavljanju (Johnstone 2002).

Modeli restorativne pravde pridaju vrednost i aktivnoj participaciji počilaca u procesu pronalaženja odgovora na izvršeno nedelo (Zehr 1990). Na primer, od počilaca se može tražiti da sami predlože formu reparacije koju će ponuditi žrtvama. Time što im se dozvoljava da igraju ulogu u izgradnji bolje budućnosti, počinioci mogu da izbegnu opasnu spiralu besa i sramote, ali i da povrate osećanje sopstvene vrednosti (Braithwaite 2000).

U političkim slučajevima, uloge žrtve i počinioca često nisu jasno definisane, ili o njima postoje određena neslaganja. U takvim situacijama uključivanje konsultacija sa stranama u sukobu u sam postupak osmišljavanja procesa pomirenja uvećava verovatnoću da će te mere biti prihvaćene kao legitimne u čitavoj zajednici (Barsalou i Baxter 2007). Inkluzivni deliberativni procesi za izbor konkretnih napora usmerenih na pomirenje tako mogu da ponude i vredan model za budućnost te zajednice (Crocker 1999). Pošto budućnost nikada neće biti oslobođena sukoba, jedan od primerenih ciljeva procesa pomirenja je i uspostavljanje normi za rešavanje sporova na miran, pravedan i pravičan način.

4. Pomirenje i pravda

Počinjeno zlo delo ima implikacije za brojne moralne vrednosti, uključujući, i to kao najosnovnije pitanje – pravdu. Briga za pravdu tradicionalno dominira filozofskim raspravama o reakciji na počinjeno nedelo. Kakav je odnos između pravde i pomirenja? Rasprava o tom pitanju se najeksplicitnije vodi u političkom kontekstu, posebno u okviru debata o moralnoj opravdanosti nekaznenih vidova odgovora na počinjena nedela, poput komisija za istinu. Ova sekcija tako pruža pregled raznih stavova koji su izneti o odnosu pravde i pomirenja.

Pitanje da li su pomirenje i pravda kompatibilni, naravno, zavisi od toga kako se pravda shvata. Mnogi teoretičari podrazumevaju da je pravda „retributivna“ (pogledati deo o retributivnoj pravdi), mada je i ta pretpostavka predmet brojnih neslaganja (Moellendorf 1997, Lenta 2000). Centralna teza retribucionista je da počinioci zlo delo zaslužuju srazmernu kaznu. Pravda je, tako, pitanje polaganja računa i odgovornosti počilaca kroz negativan tretman koji zaslužuju.

U tom kontekstu, postoji i stav da su pomirenje i pravda međusobno suprotstavljeni, odnosno da među njima postoji tenzija. Dok je pravda usmerena na izricanje kazne koja odgovara počinjenom zločinu, pomirenje se bavi uspostavljanjem budućih dobrih odnosa. Sukob između pravde i pomirenja je vidljiv i na primeru pojedinaca ili zajednica koje se opredeljuju za nekaznene odgovore u nadi da će time obezbediti mir. Prema jednom shvatanju, srazmerno meri u kojoj izbegavaju da kazne počinioce, tranziciona društva zapravo promovišu pomirenje koje ima značajnu moralnu cenu: ona time, dakle, žrtvuju pravdu. Među autorima se tako i dalje vodi rasprava da li je takva žrtva ili cena, kada se sve stvari uzmu u obzir, moralno opravdana, imajući u vidu brojne urgentne potrebe društava u tranziciji (Mendez 1997, Dwyer 1999, Greenawalt 2000).

Jedan drugi način da se formulišu okviri odnosa pravde i pomirenja ogleda se u viđenju pravde, shvaćene kroz kaznu, kao nečega što zapravo doprinosi pomirenju (Verdeja 2009, C. Murphy 2010).

Iz te perspektive, pravda i pomirenje nisu fundamentalno ili nužno u sukobu. Pravda čak može da bude i preduslov pomirenju u slučajevima u kojima tolerisanje nekažnjivosti za ozbiljne zločine podgreva postojeće nezadovoljstvo i podriva poverenje u institucije. Čak i kada su pojedinačni počinioci dodatno obeshrabreni zaprećenim kaznenim merama, utvrđivanje njihove odgovornosti ipak može biti produktivno za jedan širi vid pomirenja među žrtvama i drugim članovima zajednice, uključujući i buduće generacije.

Umesto koncipiranja odnosa pravde i pomirenja kroz procese koji te vrednosti promovišu, jedan drugi skup pogleda razmatra centralne moralne vrednosti koji ih grade. Neki stručnjaci tvrde da pomirenje i pravda jesu kompatibilne, ali ipak odvojene moralne vrednosti i da postoji čitav niz različitih procesa koji su u stanju da odgovore na moralne imperative koje svaka od tih vrednosti odražava (Allen 1999, Allais 2012). To, zapravo, znači da odgovori na počinjena nedela mogu istovremeno i da budu pravedni i da doprinose pomirenju, mada u različitoj meri. Odgovori na počinjena nedela tako mogu da promovišu neke aspekte pravde (npr. zahteve za priznanjem žrtava i utvrđivanjem odgovornosti počinilaca), ali ne i ostale. Na primer, ovaj pogled prihvata tezu (iznetu pred južnoafričkom KIP) da počinioci polažu račune time što su primorani da prođu kroz sramotno iskustvo javnog svedočenja o svojim zločinima (Konačni izveštaj, Tom 1, Poglavlje 1, Paragraf 35). Na sličan način, takvi odgovori mogu da neguju neke od dimenzija pomirenja (poput epistemoloških promena ili promena u stavovima), ali ne i ostale.

Konačni stav o pomirenju je da ono ipak *jeste* (delimično ili u potpunosti) pravda (Llewellyn i Howse 1999, Philpott 2012). Teoretičari koji prihvataju takav stav smatraju da je pogrešno poistovećivati pravdu sa retributivnom pravdom. Prema shvatanju zastupnika restorativne pravde, pravda se u svom temelju tiče ispravljanja narušenih odnosa. Tako je i, danas već čuven, odgovor predsedavajućeg člana KIP Desmonda Tutua na kritike u vezi sa odlukom Komisije da ne teži retributivnoj pravdi, bio: „Mi, međutim, smatramo da postoji i jedna druga vrsta pravde – restorativna pravda, koja se ne bavi toliko kažnjavanjem, koliko ispravljanjem neravnoteža i obnovom narušenih odnosa – i to lečenjem, harmonijom i pomirenjem“ (Konačni izveštaj KIP, Tom 1, Poglavlje 1, Paragraf 36). Teško je dati bilo kakav definitivni opis restorativne pravde, ali njen naglasak svakako jeste na uspostavljanju moralno primerenih odnosa, u okviru kojih se posebna pažnja posvećuje potrebama žrtava za priznanjem, bezbednošću i reparacijama (Kiss 2000, Walker 2006). Na taj način, promocija pomirenja je istovremeno i promocija pravde. U meri u kojoj primorava počinioce da javnosti polože račune o svojim postupcima, njihovo kažnjavanje doprinosi obnovi moralno primerenih stavova, normi i interakcija između žrtve, počinioca i zajednice, pa je stoga kompatibilno sa restorativnom pravdom. Retribucija, sa druge strane, nema vrednost sama po sebi.

5. Zaključak

Ovo poglavlje se bavilo ispitivanjem različitih načina na koje su obnova i ispravljanje narušenih odnosa koncipirani u literaturi, uključujući i procese za koje se tvrdi da tome doprinose. Međutim, jedno pitanje je ostalo bez odgovora: kakvu vrednost ima sama težnja za ispravljanjem odnosa? Sekcija o pravdi sugerise dva međusobno nekompatibilna odgovora. Vrednost i značaj procesa obnove i ispravljanja narušenih odnosa su najočigledniji u omogućavanju pojedincima i zajednicama da postignu neke druge dobre stvari. U političkom kontekstu, prekid nasilja, prevencija budućeg nasilja i uspostavljanje demokratije su vrednosti koje se mogu promovisati. U nekim ličnijim, međuljudskim kontekstima, korist od relacije obnove ili ispravljanja obuhvata i izbegavanje daljih povreda nečijih interesa, uključujući i psihološki teret nezadovoljstva, ili sve one dobre stvari koje sa sobom donosi

nastavak društvene interakcije, poput materijalnog profita kroz obnovu i održavanje trgovinskih i poslovnih odnosa. Ali, pored ove vrste instrumentalne vrednosti, moglo bi se reći da pomirenje ima vrednost i samo po sebi. U meri u kojoj je neki odnos inherentno vredan ili moralno primeren, ispravljanje takvog odnosa (ukoliko je narušen) stiće i određenu izvedenu inherentnu vrednost. Ovakav pogled može biti posebno ubedljiv kada se pomirenje posmatra iz ugla strane koja je kriva za zlodela iz prošlosti. U meri u kojoj određeno zlo delo povređuje i oštećuje odnos koji bi trebalo da vlada između dve moralno motivisane strane (konkretno, odnos zasnovan na međusobnom poštovanju i razumnom stepenu poverenja u sposobnost i spremnost druge strane da se pridržava primerenih pravila ponašanja), pomirenje dovodi stvari u red.

Prevod: **Stefan Stojanović**

Originalni tekst: [Reconciliation](#), [Stanford Encyclopedia of Philosophy](#)

Copyright © 2015 by

Linda Radzik <lradzik@philosophy.tamu.edu

[Colleen Murphy](#) <colleenm@illinois.edu

www.RECOM.link dobio je ekskluzivno pravo na prevod na srpski jezik. Zabranjeno kopiranje i redistribuiranje.

Bibliografija

- Allais, Lucy, 2012, "Restorative Justice, Retributive Justice, and the South African Truth and Reconciliation Commission," *Philosophy and Public Affairs*, 39(4): 331–363.
- Allen, Jonathan, 1999, "Balancing Justice and Social Unity: Political Theory and the Idea of a Truth and Reconciliation Commission," *The University of Toronto Law Journal*, 49(3): 315–353.
- Arbour, Louise, 2007, "Economic and Social Justice for Societies in Transition," *International Law and Politics*, 40(1): 1–27.
- Arendt, Hannah, 1977, *Eichmann in Jerusalem: A Report on the Banality of Evil*, New York and London: Penguin.
- Barkan, Elazar, 2000, *Guilt of Nations: Restitution and Negotiating Historical Injustices*, New York: W. W. Norton & Co.
- Barkan, Elazar, and Alexander Karn (eds.), 2006, *Taking Wrongs Seriously: Apologies and Reconciliation*, Stanford: Stanford University Press.
- Barry, Robert, 1980, "Just War Theory And The Logic Of Reconciliation," *New Scholasticism*, 54: 129–152.
- Barsalou, Judy, and Victoria Baxter, 2007, "The Urge to Remember: The Role of Memorials in Social Reconstruction and Transitional Justice," *Stabilization and Reconstruction*, Series No. 5, Washington, D.C.: United States Institute of Peace.
- Bennett, Christopher, 2008, *The Apology Ritual: A Philosophical Theory of Punishment*, New York: Cambridge University Press.
- Bhargava, Rajeev, 2012, "The Difficulty of Reconciliation," *Philosophy and Social Criticism*, 38(4–5): 369–377.
- Blustein, Jeffrey M., 2014, *Forgiveness and Remembrance: Remembering Wrongdoing in Personal and Public Life*, New York: Oxford University Press.
- Boxill, Bernard, 2003, "A Lockean Argument for Black Reparations," *The Journal of Ethics*, 7(1): 63–91.
- Braithwaite, John, 2000, "Repentance Rituals and Restorative Justice," *Journal of Political Philosophy*, 8(1): 115–131.
- Brooks, Roy L., (ed.), 1999, *When Sorry Isn't Enough: The Controversy over Apologies and Reparations for Human Injustice*, New York: New York University Press.
- —, 2004, *Atonement and Forgiveness: A New Model for Black Reparations*, Berkeley: University of California.

- Chandler, David, 2003, "Coming to Terms with the Terror and History of Pol Pot's Cambodia (1975–79)," in *Dilemmas of Reconciliation: Cases and Concepts*, edited by C. A. L. Prager and T. Govier, Waterloo, Ontario: Wilfrid Laurier University Press, pp. 307–26.
- Chiu, Yvonne, 2011, "Liberal Lustration," *The Journal of Political Philosophy*, 19(4): 440–464.
- Cornthassel, Jeff, and Cindy Holder, 2008, "Who's Sorry Now? Government Apologies, Truth Commissions, and Indigenous Self-Determination in Australia, Canada, Guatemala, and Peru," *Human Rights Review*, 9(4): 465–489.
- Crocker, David A., 1999, "Reckoning with Past Wrongs: A Normative Framework," *Ethics and International Affairs*, 13(1): 43–64.
- —, 2008, *Ethics of Global Development: Agency, Capability and Deliberative Democracy*, New York: Cambridge University Press.
- de Greiff, Pablo, (ed.), 2006, *The Handbook on Reparations*, New York: Oxford University Press.
- —, 2008, "The Role of Apologies in National Reconciliation Processes: On Making Trustworthy Institutions Trusted," in *The Age of Apology: Facing Up to the Past*, edited by M. Gibney, R. E. Howard-Hassmann, J.-M. Coicaud and N. Steiner, Philadelphia: University of Pennsylvania Press, pp. 120–36.
- Digeser, P. E. 2001, *Political Forgiveness*, Ithaca: Cornell University Press.
- du Toit, Andre, 2000, "The Moral Foundations of the South African TRC: Truth as Acknowledgement and Justice as Recognition," *Truth v, Justice: The Morality of Truth Commissions*, edited by Robert I. Rotberg and Dennis Thompson, Princeton: Princeton University Press, pp. 122–140.
- Dwyer, Susan, 1999, "Reconciliation for Realists," *Ethics and International Affairs*, 13: 81–98.
- Dyzenhaus, David, 2000, "Justifying the Truth and Reconciliation Commission," *Journal of Political Philosophy*, 8(4): 470–496.
- Eisikovits, Nir, 2009, *Sympathizing with the Enemy: Reconciliation, Transitional Justice, Negotiation*, Dordrecht: Republic of Letters.
- Freeman, Mark, 2011, *Necessary Evils: Amnesties and the Search for Justice*, New York: Cambridge University Press.
- Garrard, Eve, and David McNaughton, 2011, "Conditional Unconditional Forgiveness," in *The Ethics of Forgiveness: A Collection of Essays*, edited by Christel Fricke, New York: Routledge, pp. 97–106.
- Gibney, Mark, Rhoda E. Howard-Hassmann, Jean-Marc Coicaud, and Niklaus Steiner, (eds.), 2008, *The Age of Apology: Facing Up to the Past*, Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Gibson, James L., 2004, *Overcoming Apartheid: Can Truth Reconcile a Divided Nation?*, New York: Russell Sage.
- Greenawalt, Kent, 2000, "Amnesty's Justice," in *Truth v, Justice: The Morality of Truth Commissions*, edited by Robert I. Rotberg and Dennis Thompson, Princeton: Princeton University Press, pp. 189–210.
- Govier, Trudy, 2002, *Forgiveness and Revenge*, New York: Routledge.
- —, 2006, *Taking Wrongs Seriously: Acknowledgment, Reconciliation and the Politics of Sustainable Peace*, Amherst, NY: Humanity Books.
- Govier, Trudy, and Wilhelm Verwoerd, 2002a, "Trust and the Problem of National Reconciliation," *Philosophy of the Social Sciences*, 32(2): 178–205.
- —, 2002b, "Forgiveness: The Victim's Prerogative," *South African Journal of Philosophy*, 21(2): 97–111.
- Gray, David C, 2010, "Extraordinary Justice," *Alabama Law Review*, 62(1): 55–109.
- Griswold, Charles L, 2007, *Forgiveness: A Philosophical Exploration*, New York: Cambridge University Press.
- Gutmann, Amy, and Dennis Thompson, 2000, "The Moral Foundations of Truth Commissions," in *Truth v, Justice: The Morality of Truth Commissions*, edited by Robert I. Rotberg and Dennis Thompson, Princeton: Princeton University Press, pp. 22–44.

- Hamber, Brandon, 2009, *Transforming Societies after Political Violence, Truth, Reconciliation, and Mental Health*, Dordrecht: Springer.
- Hampton, Jean, 1992, "Correcting Harms versus Righting Wrongs: The Goal of Retribution," *UCLA Law Review*, 39: 1659–1702.
- Harjes, Kirsten, 2005, "Stumbling Stones: Holocaust Memorials, National Identity, and Democratic Inclusion in Berlin," *German Politics & Society*, 23(1): 138–151.
- Harvey, Jean, 1995, "The Emerging Practice of Institutional Apologies," *International Journal of Applied Philosophy*, 9(2): 57–65.
- Hayner, Priscilla, 2010, *Unspeakable Truths: Transitional Justice and the Challenge of Truth Commissions*, 2nd ed., New York: Routledge.
- Hershenov, David B., 1999, "Restitution and Revenge," *Journal of Philosophy*, 96(2): 79–94.
- Hirsch, Alexander Keller, (ed.), 2011a, *Theorizing Post-Conflict Reconciliation: Agonism, Restitution and Repair*, New York: Routledge.
- —, 2011b, "Fugitive Reconciliation: The Agonistics of Respect, Resentment, and Responsibility in Post-Conflict Society," *Contemporary Political Theory*, 10(2): 166–189.
- Hughes, Paul M., 2001, "Moral Atrocity and Political Reconciliation: A Preliminary Analysis," *International Journal of Applied Philosophy*, 15(1): 123–133.
- Jankélévitch, Vladimir, 2005, *Forgiveness*, trans, Andrew Kelley, Chicago: University of Chicago Press.
- Johnstone, Gerry, 2002, *Restorative Justice: Ideas, Values, Debates*, Cullompton, UK: Willan Publishing.
- Kaminski, Marek, and Monica Nalepa, 2008, "Suffer a Scratch to Avoid a Blow? Why Post-communist Parties in Eastern Europe Introduce Lustration," *Center for the Study of Democracy Working Papers*, [available online](#).
- Kiss, Elizabeth, 2000, "Moral Ambition Within and Beyond Political Constraints: Reflections on Restorative Justice," in *Truth v. Justice: The Morality of Truth Commissions*, edited by Robert I. Rotberg and Dennis Thompson, Princeton: Princeton University Press, pp. 68–98.
- Krog, Antjie, 2008, "'This Thing Called Reconciliation', Forgiveness As Part of an Interconnectedness-Towards-Wholeness," *South African Journal of Philosophy*, 27(4): 353–366.
- Kymlicka, Will, and Bashir Bashir, (eds.), 2010, *The Politics of Reconciliation in Multicultural Societies*, New York: Oxford University Press.
- Lenta, Patrick, 2000, "Transitional Justice and the Truth and Reconciliation Commission," *Theoria: Journal of Political and Social Theory*, 96: 52–73.
- Llewellyn, Jennifer, and Robert Howse, 1999, "Institutions for Restorative Justice: The South African Truth and Reconciliation Commission," *The University of Toronto Law Journal*, 49(3): 355–388.
- Lu, Catherine, 2008, "Shame, Guilt and Reconciliation After War," *European Journal of Social Theory*, 11(3): 367–383.
- MacLachlan, Alice, 2013, "Gender and Public Apology," *Transitional Justice Review*, 1(2): 126–147.
- Malamud-Goti, Jaime, 1990, "Transitional Governments in the Breach: Why Punish State Criminals?" *Human Rights Quarterly*, 12(1): 1–16.
- Mallinder, Louise, 2008, *Amnesty, Human Rights and Political Transitions: Bridging the Peace and Justice Divide*, Oxford: Hart Publishing.
- Mamdani, Mahmood, 2000, "The Truth According to the Truth and Reconciliation Commission," in *The Politics of Memory: Truth, Healing and Social Justice*, edited by Ifi Amadiume & Abdullahi An-Na'im, New York: Zed Books, pp. 176–183.
- Matolino, Bernard, and Wenceslaus Kwindigwi, 2013, "The end of ubuntu," *South African Journal of Philosophy*, 32(2): 197–205.
- May, Simon Cabulea, 2011, "Moral Compromise, Civic Friendship, and Political Reconciliation," *CRISPP: Critical Review of International Social and Political Philosophy*, 14(5): 581–602.
- McEvoy, Kieran, 2007, "Beyond Legalism: Towards a Thicker Understanding of Transitional Justice," *Journal of Law and Society*, 34(4): 411–440.

- McGary, Howard, 2010, "Reconciliation and Reparations," *Metaphilosophy*, 41(4): 546–562.
- Mendez, Juan E., 1997, "Accountability for Past Abuses," *Human Rights Quarterly*, 19(2): 272–275.
- Meierhenrich, Jens, 2008, "Varieties of Reconciliation," *Law & Social Inquiry*, 33(1): 195–231.
- Minow, Martha, 1998, *Between Vengeance and Forgiveness: Facing History after Genocide and Mass Violence*, Boston: Beacon Press.
- Moellendorf, Darrel, 1997, "Amnesty, Truth, and Justice: AZAPO," *South African Journal on Human Rights*, 13: 283–91.
- —, 2007, "Reconciliation as a Political Value," *Journal of Social Philosophy*, 38(2): 205–21.
- Moon, Claire, 2009, *Narrating Political Reconciliation*, Lanham, MD: Lexington Books.
- Morris, Herbert, 1968, "Persons and Punishment," *Monist*, 52: 475–501.
- Murphy, Colleen, 2010, *A Moral Theory of Political Reconciliation*, New York: Cambridge University Press.
- Murphy, Jeffrie G., 2003, *Getting Even: Forgiveness and Its Limits*, New York: Oxford University Press.
- Murphy, Michael, 2011, "Apology, Recognition, and Reconciliation," *Human Rights Review*, 12(1): 47–69.
- Nino, Carlos, 1998, *Radical Evil on Trial*, New Haven: Yale University Press.
- O'Shea, Andreas, 2002, *Amnesty for Crime in International Law and Practice*, The Hague: Kluwer Law International.
- Pensky, Max, 2008, "Amnesty on Trial: Impunity, Accountability, and the Norms of International Law," *Ethics and Global Politics*, 1(1–2): 1–40.
- Pettigrove, Glen, 2003, "Apology, Reparations, and the Question of Inherited Guilt," *Public Affairs Quarterly*, 17(4): 319–348.
- —, 2012, *Forgiveness and Love*, New York: Oxford University Press.
- Philpott, Daniel, 2012, *Just and Unjust Peace: An Ethic of Political Reconciliation*, New York: Oxford University Press.
- Radzik, Linda, 2009, *Making Amends: Atonement in Morality, Law, and Politics*, New York: Oxford University Press.
- —, 2014, "Tort Processes and Relational Repair," in *Philosophical Foundations of the Law of Torts*, edited by John Oberdiek, New York: Oxford University Press, pp. 231–49.
- Rotberg, Robert I., and Dennis Thompson (eds.), 2000, *Truth v. Justice: The Morality of Truth Commissions*, Princeton: Princeton University Press.
- Scanlon, T. M., 2008, *Moral Dimensions: Permissibility, Meaning, Blame*, Cambridge, MA: Belknap/Harvard University Press.
- Schaap, Andrew, 2005, *Political Reconciliation*, New York: Routledge.
- —, 2008, "Reconciliation As Ideology and Politics," *Constellations: An International Journal of Critical and Democratic Theory*, 15(2): 249–264.
- Sharp, Dustin, 2015, "Emancipating Transitional Justice from the Bonds of the Paradigmatic Transition," *International Journal of Transitional Justice*, 9(1): 150–169.
- Shklar, Judith, 1964, *Legalism: An Essay on Law, Morals and Politics*, Cambridge: Harvard University Press.
- Sher, George, 2013, "Wrongdoing and Relationships: The Problem of the Stranger," in *Blame: Its Nature and Norms*, edited by J. D. Coates and N. A. Tognazzini, New York: Oxford University Press, pp. 49–65.
- Smith, Nick, 2008, *I Was Wrong: The Meanings of Apologies*, New York: Cambridge University Press.
- South African Truth and Reconciliation Commission, Final Report, 1998. [available online](#).
- South African National Unity and Reconciliation Act, No. 34, 1995, [available online](#)
- Tavuchis, Nicholas, 1991, *Mea Culpa: A Sociology of Apology and Reconciliation*, Stanford, CA: Stanford University Press.
- Teitel, Ruti, 2002, *Transitional Justice*, New York: Oxford University Press.
- Thompson, Janna, 2002, *Taking Responsibility for the Past: Reparation and Historical Injustice*, Cambridge: Polity Press.

- Torpey, John C., (ed.), 2003, *Politics and the Past: On Repairing Historical Injustices*, Lanham, MD: Rowman & Littlefield.
- Tutu, Desmond, 1999, *No Future without Forgiveness*, New York: Image/Doubleday,
- van Ness, Daniel W., and Karen Heetderks Strong (eds.), 2002, *Restoring Justice*, 2nd ed., Cincinnati: Anderson Publishing.
- van Zyl, Paul, 2000, "Justice without Punishment: Guaranteeing Human Rights in Transitional Societies," in *Looking Back, Reaching Forward: Reflections on the Truth and Reconciliation Commission of South Africa*, edited by Charles Villa-Vicencio and Wilhelm Verwoerd, Cape Town: University of Cape Town Press, pp. 42–57.
- Verdeja, Ernesto, 2009, *Unchopping a Tree: Reconciliation in the Aftermath of Political Violence*, Philadelphia: Temple.
- Waldron, Jeremy, 1992, "Superseding Historic Injustice," *Ethics*, 103(1): 4–28.
- Walker, Margaret Urban, 2006, *Moral Repair: Reconstructing Moral Relations after Wrongdoing*, New York: Cambridge University Press.
- —, 2010, "Truth Telling as Reparations," *Metaphilosophy*, 41(4): 525–45.
- Wheeler, Samuel C. III, 1997, "Reparations Reconsidered," *American Philosophical Quarterly*, 34(3): 301–18.
- Weschler, Lawrence, 1998, *A Miracle, A Universe: Settling Accounts with Torturers*, Chicago: University of Chicago Press.
- Wolterstorff, Nicholas, 2013, "Is It Possible and Sometimes Desirable for States to Forgive?" *Journal of Religious Ethics*, 41(3): 417–434.
- Woolford, Andrew, 2004, "The Limits of Justice: Certainty, Affirmative Repair, and Aboriginality," *Journal of Human Rights*, 3(4): 429–44.
- Young, James E., 2008, "The Texture of Memory: Holocaust Memorials in History," in *A Companion to Cultural Memory Studies*, edited by A. Eril and A. Nünning, New York: Walter de Gruyter, pp. 357–65.
- Zalaquett, Jose, 1995, "Confronting Human Rights Violations Committed by Former Governments: Principles Applicable and Political Constraints," *Transitional Justice*, Neil J, Kritz (ed.), Washington, DC: United States Institute of Peace Press, pp. 3–31.
- Zehr, Howard, 1990, *Changing Lenses: A New Focus for Crime and Justice*, Scottsdale, PA: Herald Press.
- Zembylas, Michalinos, 2011, "Mourning and Forgiveness as Sites of Reconciliation Pedagogies," *Journal of Bioethical Inquiry*, 8(3): 257–265.